

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

**2018-Cİ İL ÜÇÜN İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNİN
PAYTAXTI – NAXÇIVAN SƏHƏRİ**

Məqalədə 2018-ci il üçün islam mədəniyyətinin paytaxtı seçilən Naxçıvan şəhəri haqqında bəhs edilir. Qeyd olunur ki, 2009-cu ildə bu haqda qərar qəbul edilməsi heç də təsadüfən olmamışdır. Naxçıvan şəhəri tarixən böyük inkişaf yolu keçmiş, orta əsrlər zamanı islam intibahının mərkəzlərindən biri olmuşdur. Burada Azərbaycan, hüdüfləndə islam mədəniyyətinin möhtəşəm nümunələri yaradılmışdır. Bu abidələr müasir dövrdə yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Məqalədə, həmçinin bu möhtəşəm tədbirin keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə yaradılan Təşkilat Komitəsi, Təşkilat Komitəsinin ilk iclası və həyata keçirilən tədbirlər haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, islam mədəniyyəti, paytaxt, sərəncam, Məminə xatın.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin 2009-cu ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində keçirilən VI konfransında Naxçıvan şəhəri 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunmuşdur. Əlbəttə, bu qərar heç də təsadüfən, birdən-birə verilməmişdir. Bu qərarın hansı səbəbdən verilməsini aydınlaşdırmaq üçün İslam mədəniyyətinin yaranmasına, Naxçıvan şəhərinin keçdiyi tarixi inkişaf yoluna, arazidəki tarix-mədəniyyət abidələrinə nəzakət yetirmək lazımdır.

VII əsrin əvvəllərində tarix səhəsinə çıxan İslam dini qısa müddət ərzində Ərəbistan yarımadası çərçivəsində hakim ideologiyaya çevrildi. 632-ci ildə islamın banisi Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra ərəblərin tutduğu torpaqlar hesabına yaranan Xilafət adlı dövlət dünya tarixində xüsusi iz buraxdı. Xilafətin yaranması ilə onun tərkibinə daxil olan müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini özündə birləşdirən islam mədəniyyəti formalaşdı. Özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən, dünya mədəniyyətinin müasirən bir dövrünü, xüsusilə VIII əsrdən XIII əsə qədər bir zaman çərçivəsini əhatə edən mərhələsində islam mədəniyyəti özünü daha çox qabarıq göstərdi və bütün mədəniyyətləri inkişaf səviyyəsinə baxımından geridə qoydu. Müsəlman adı altında birləşən, ancaq müxtəlif xalqların içərisində çıxış adamları tərəfindən yaradılan ədəbi-mədəni nümunələr, xüsusilə bədii əsərlər Xilafətin dövlət dili olan ərəb dilində yazıldığından və yayıldığından o zaman olduğu kimi, bəzən müasir dövrdə də həmin mədəniyyətə ərəb mədəniyyəti də deyilir. Bu mədəniyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan dil və din ərəb istilasına maruz qalan digər yerlər kimi Azərbaycana da işğallarla bir gəldi və xalqın mədəni mədəniyyətinin və adət-ənənələrinin formalaşmasında böyük rol oynadı [2, s. 102].

Orta əsr ərəb mədəniyyəti tarixində ən məhsuldar çağın başlandığı bu dövrdə “ərəb” ifadəsi öz məzmununu dəyişdi. Xilafətin ərəb dilini həm ədəbi, həm danışıq dili kimi qəbul edərək, son nəticə olaraq ərəbləşmiş xalqları (suriyalılar, misirlilər və s.) ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranması prosesinə faal surətdə qoşulub, bu mədəniyyəti qədim şərq və antik dünya xalqlarından onlara irs qalmış ənənələrlə zənginləşdir-

dilər. Bununla yanaşı, xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqı, o cümlədən azərbaycanlılar tədricən ərəblərin dini ilə birlikdə onların dillərini də mənim-səyərək, az qala XI əsrdək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda bu məqsəddə latın dilindən istifadə edən avropalılar kimi ərəb dilini işlətməyə başladılar [4, s. 259]. İslam mədəniyyəti X əsrdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı, çiçəklənmə dövrü keçirdi, Himalay dağlarından Pireney yarımadasınadək, Qara dənizdən Ədən körfəzinə qədər yayılan bütün islam dünyasına nüfuz etdi.

VII yüzilliyin ortalarında etibarən bir sıra ölkələr kimi Azərbaycan ərazisi də ərəblər tərəfindən tutuldu, VIII yüzilliyin əvvəllərindəkə olan müddətdə əhali islamı dinini qəbul etdi və islamaşdı. Beləliklə, Azərbaycan yenidən tarix səhəsinə çıxmış Xilafət adlı dövlətin tərkibinə daxil oldu. Bununla əlaqədar xalqımızın həmin vaxtdək münilliklər boyu əldə etdiyi elmi-mədəni nailiyyətlər də xilafətin yaranması ilə formalaşan ümumislamlıq mədəniyyətinə inteqrasiya olundu və onun tərkib hissəsinə çevrildi. Bundan sonra Azərbaycanda oldə ulunan mədəni-elmi nailiyyətlər həm də islami mahiyyət kəsb etdi. Bu cəhətdən Əməvi xəlifəsi Əbdülmölikin (685-705-ci ildir) həyata keçirdiyi etibarı və dil islahatı xüsusi rol oynadı. Belə ki, xəlifənin fərmanına əsasən Xilafətin əhatə etdiyi ərazilərdə kargüzərliq işləri ərəb dilində ərəb əlifbası ilə aparılmağa başladı. Bununla da Xilafətin tərkib hissəsi kimi Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bütün yazı işləri ərəb dilində ərəb əlifbası ilə aparılmağa başladı. Təhsilin də ərəb dilində keçirildiyi ərazilərdə bütün elmi, dini, ədəbi və mədəni nailiyyətlər ərəb dilində ərəb əlifbası ilə ifadə olunmağa başladı. Xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da ərəb dili dövlət, elm və təhsil dilinə çevrildi. Xilafətin hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da bu dili bilmək mədəniyyət göstəricisinə çevrildi (4, s. 259; 21, s. 74). Əməvilər sülaləsinin süqutuna, yəni 750-ci ildək Azərbaycanda ərəb dili ilə yanaşı fars dili də işlənsə də, bu dövrdən sonra ərəb dili hakim oldu. Xilafətə daxil olan ölkələr vahid bir din bəyragı altında sıx birləşərək islami qaydalar əsasında idarə olunduğu üçün bu dövrdə milli-etnik baxımdan sərəhdələr ləğv edilərək yox olmaq səviyyəsinə çatdı. Bu isə Azərbaycanda türki dilinin inkişafı prosesini zəiflətdi. Bununla belə Xilafətin vahid dili olan ərəb dili elmi-mədəni nailiyyətlərin imperiyaya daxil olan xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar arasında yayılmasında mühüm rol oynadı.

Yenicə tarix səhəsinə çıxan İslam mədəniyyəti Abbasilərin xilafəti dövründə daha geniş şəkildə inkişaf etməyə başladı. Paytaxtın Bağdadə köçürülməsi ilə iqtisadi və fikri həyat daha yüksək bir mahiyyət kəsb etdi. İkiçayarasında və Orta Şərq ticarət yollarının keçdiyi yerdə qurulan Bağdad, saraylarının göz qamaşdıran ehtişamı ilə bütün insanları və dünya sərəvtərlərini çəkan cazibəsi ilə böyük dünya şəhərlərindən ən böyüyü və gözəli idi [25, s. 378]. Artıq xilafətin inzibati-siyasi mərkəzinə çevrilən bu şəhər, Ərəb Şərqiinin digər mədəni mərkəzləri olan Kufə, Basrə, Dəməşq, Qahirə və başqa şəhərlərlə birlikdə həm də dövlətin ən böyük elmi, təhsil və mədəniyyət mərkəzi idi. Xilafətin hər yerindən, o cümlədən Azərbaycandan çoxlu adamlar təhsil almaq, çalışmaq üçün bu şəhərə gəldi. Qaynaqlarda Bağdadın elm və təhsil müəssisələrində çalışan və fəaliyyət göstərən çoxlu görkəmli azərbaycanlı səksiyətlərin adları gəlib çatmışdır.

15 milyon oxucusu olan, Amerikanın əlavə İngiltərədə, Avstraliya və Kanadada ingiliscə, Fransada və Kanadada fransızca yayılan, Danimarka, Finlandiya, Almaniya, İspaniya, İtaliya, Yaponiya, Koreya, Norveq, İsveç və Portuqaliyada nəşr olunan, həttə korlar üçün qabartma buraxılışı da olan Readers Digest aylıq məcmuəsi, Qərb aləminin müsləmanlığı çox yanlış anladığına dair diqqətəlayiq bir məqalə nəşr etdirmişdir. Məqalədə deyilir ki, bugünkü, dünyanın ən qərribə hallarından biri haqq yolu olaraq xristianlıq və müsəviliklə eyni hədəfləri təqib edən müsəlmanlığın Amerika və Avropada çox yan-

İş bir şəkildə anlaşılmasıdır. İslam diqqətəlayiq bir din və sarsılmaz bir imandır. Müsəlmanlar dünyanın strateji baxımından mühüm nöqtələrinə hakimdir. Ona görə də mütləq xətalardan qurtulub onları daha yaxşı anlamağa çalışmışımız lazımdır [25, s. 380-381].

Orta əsr qaynaqları, həmçinin görkəmli tədqiqatçıların fikirləri də təsdiq edir ki, məhz bu zamandan, Abbasilərin 750-ci ildə xilafətdə hakimiyyətə gəlməsindən sonrakı təxminən beş yüz illik bir dövrdə İslam mədəniyyəti yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, hətta intibah dövrü keçirmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çoxlu töhfələr vermişdir. Hətta İslam dininə nə qədər qara yaxsalar da, bunu Amerika və Qərbin bir sıra görkəmli alimləri də etiraf etməyə məcbur olmuşlar.

Xilafət tərkibində olduğu müddətdə Yaxın və Orta Şərqi inkişaf etmiş mədəniyyət mərkəzləri ilə yaradılan və tədricən inkişaf etdirilən qarşılıqlı əlaqələr və münasibətlər Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına çox müsbət təsir göstərdi. Ona görə də orta əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında bax verən bütün hadisələrdə və dəyişikliklərdə, əldə olunan nailiyyətlərdə İslam ideologiyasının təsiri vardır. Buna görə də bütövlükdə orta əsr Azərbaycan mədəniyyətini, o cümlədən elmini, təhsilini, ədəbiyyatını, memarlığını, incəsənətini və s. İslam dinindən kənarında təsvür etmək olmaz.

İslam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutan Azərbaycan xalqı və xalqın içərisindən çıxan mütəfəkkirlər geniş əraziləri əhatə edən Xilafətin sərhədləri daxilində səmərəli fəaliyyət göstərərək "Müsəlman intibahı" adlanan mədəni oyanışın baş vermasinə yaxından iştirak etdi. İslamı qəbul etmiş və xilafət adı dövlətdə birləşmiş bütün xalqlar kimi o zaman dini-etnik anamlı ümum "müsəlman" məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da IX əsrin ortaları-X əsrlərdə tərəqqi, X-XII əsrlərdə çiçəklənən dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak etdirlər [4, s. 260; 21 s. 60]. Məhz həmin dövrlərdə Azərbaycan müxtəlif xalqları özündə birləşdirən Xilafətin ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Həmin vaxt müsəlman dünyasına yetişmiş əl-Biruni, İbn Sina, Rudaki, əl-Fərabi, Firdovsi, ət-Təbəri, əl-İstəxri, əl-Kindi, Əbül-Vəfa və onlarla başqa kimi görkəmli mütəfəkkirlər Azərbaycanda qədərinə çatmışdır. Həmçinin Azərbaycandan, o cümlədən Naxçıvandan çıxmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər Azərbaycandan, bütünlükdə Yaxın və Orta Şərqi bir sıra tanınmış elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində çalışıb, fəaliyyət göstərirlər. "Müsəlman intibahı" kimi xarakterizə edilən mədəni oyanışın ən mühüm mərkəzlərindən olan Azərbaycandan çıxmış Məkki İbn Əhməd əl-Bərdəyi, Səid əl-Əzdi, Əbdüləziz əl-Bərdəyi, Bəhmonyar İbn Mərzban, Məhəmməd İbn Həsən Naxçıvani və başqa İslam imperiyası daxilində kifayət qədər tanınmışdır. Azərbaycan artıq XII yüzillikdə dünya mədəniyyəti tarixinə Nizami Gəncəvi, Əcəmi Naxçıvani və s. kimi dahilər bəxş etmişdir.

Ortaqda qədim zamanlardan memarlıq sahəsində başlanan inkişaf orta əsrlər zamanı yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Azərbaycanda bütün quruculuq işləri, o cümlədən memarlıq abidələri özündə yerli tür əsərlərinə saxlanmağa bərabər həm də İslami xarakter daşımağa başlamışdır. Memarlıqda yaranan qədim əsərləri qoruyub saxlayan və yarıdıqlıqla inkişaf etdirən orta əsr Azərbaycan sənətkarları yaranmış yeni şəraitdə bu əsərləri ümumislamlar mədəniyyətinə xas çalarlarla bəzənmişdir. Onların sintezinə nail olmuş, nəticədə Azərbaycan memarlığı abidələri həm də ümumislamlar mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi ili" elan edilməsi haqqında 10 yanvar 2017-ci ildə imzaladığı Sərəncamın preambula hissəsində qeyd etmişdir ki, "Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri olmuşdur. O İslam dininin yayılmasında və eyni zamanda müsəlman intibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynayı-

mışdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan İslam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır" [1].

Ərəb dilində yazılmasını, burada birlikdə İslam mədəniyyətinin Azərbaycan xalqının həyatına, məişətinə güclü surətdə daxil olması digər sahələrdə olduğu kimi epifraqfada da özünü qabarıq surətdə büruzə verdi. Memarlıq və qəbirüstü xatirə abidələri üzərində yazılan kitabələr ərəb dilində ərəb əlifbası ilə qeyd olunmağa başladı. Bu zaman kitabələrin mətni də dini məzmunu kəsb etdi. Onların mətnlərində xarakterinə uyğun olaraq Allah adı kəlamlandır, Qurani-Kərimin ayələrinin geniş şəkildə istifadə olunmağa başladı. Bunun ən bariz nümunəsini biz XII yüzillikdə Naxçıvan şəhərində Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilən abidələrdə görürük. Naxçıvan şəhərində 1186-cı ildə ucaldılan Möminə xatın türbəsinin tağlarının baş tərəfində Qurani-Kərimdən götürülmüş "Hakimiyyət vahid, qürbət Allahla məxsusdur!" ayəsi 10 dəfə təkrar yazılmışdır. Yaxud da Möminə xatın türbəsinin üzərində birinci dəfə I-V üzvlərdə, II dəfə İsa VI-X üzvlərdə olmaqla Qurani-Kərimin 83 ayədən ibarət olan "Yasin" surəsi 2 dəfə təkrar yazılmışdır. Türbənin günbəzinin daxilində divarında yerləşdirilən 4 odda iri həcmli qonça daşlılinda çox ustalıqla "Allah", "Məhəmməd", "Əbubəkr", "Ömər", "Osman", "Əli", "Fətimə", "Həsən" və "Hüseyn" adları həkk olunmuşdur. Ümumiyyətlə, türbə üzərində yerləşdirilən təxminən 500 metr uzunluğunda kitabə motivlərinin böyük əksəriyyəti Quran ayələrindən və dini xarakterli kəlamlardan ibarətdir [20, s. 73-74; 26, s. 377; 27, s. 53-56].

Bu vəziyyəti Naxçıvan bəlgəsindəki digər memarlıq abidələrinin üzərində yazılan kitabələrdə də rast gəlirik. Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindəki türbanın üzərində Qurani-Kərimdən bir neçə ayə (XL-16; LXVII-1-6) yazılmış, türbanın gövdəsində kaşılı körpəciklərin ustalıqla düzülmesi nəticəsində yaradılan rəmblər içərisində dəfələrlə təkrar olunan İslam doktrinası – "Allahdan başqa Allah yoxdur! Məhəmməd Allahın elçisidir! Allahın ona salavət olsun!" – sözləri yazılmışdır [20, s. 87; 26, s. 388-389; 27, s. 59]. Daha sonrakı dövrlərdə də bu əmələ özünü saxlamışdır. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən İmamzadə kompleksinin əsasını təşkil edən və Səfəvi şahı II Şah Təhmasibin dövründə (1722-1732-ci illər) inşa edilən türbənin gövdəsi dəfələrlə təkrarlanan kitabə motivi – "Allah" kəlməsi ilə doldurulmuşdur [20, s. 100; 14, s. 209; 16, s. 326]. Çox güman ki, möhtəşəm memarlıq abidələri üzərində "Allah" kəlməsinin, Allah adı kəlamların, Qurani-Kərimdən müxtəlif ayələrin həkk edilməsi digər səbəblərlə yanaşı, müharibələr zamanı ərazilər əldən ələ keçərəkən bu dini kəlam və Quran ayələrinin xatirə abidələrinin dağıdılmaması səbəbindən irəli gəlmişdir.

Zəngin tarixi keçmişimizi varəqlərək başqar sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biri olan, qaynaqlarda Naxsuan, Naxçuan, Naşəva, Naşəvi və s. şəkildə xatırlanan Naxçıvan şəhərinin Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü ictimai-siyasi və mədəni həyatında tutduğu mühüm mövqə və yer çox aydın görünür. Naxçıvan zamanı Naxçıvanın son illərdə aparılan tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, adını Dünya tufanı zamanı Nuh peyğəmbərin gəminin Ordubad rayonundakı Gəmiçay ərazisində quruya oturmaz və nuhçuların burada torpağa çıxmasından götürən Naxçıvan (Nuhçixan-Naxçıvan) şəhərinin adı sonralar daha geniş mənə kəsb etmiş, böyük bir bölgənin adını bildirmişdir.

Naxçıvan şəhəri ilk orta əsrlər zamanından başlayaraq çox yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, bu səbəbdən də dövrə adı qaynaqlarda şəhər "yer üzündə bundan daha çox əhəli olan şəhər yoxdur", "Təbriz və Bağdaddan sonra Naxçıvan kimi, cəllalı və əzəmətli şəhər yoxdur", "şəhərdə çoxlu saray, köşk və evyan vardır... Köşklərin çoxluğu qarşılıqlı üç-dörd mərtəbəlidir" və s. kimi ifadələrlə tərənnüm olunmuşdur [5, 6, 12, 13].

Şəhər monqolların, teymurilərlin hücumları, Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı böyük tələnlərə, dağıntılara məruz qalsa da, yenidən öz əzəmətinə qismən bərpa edə bil-

mişdir. XVII yüzilliyin ortalarında şəhərdə olan türk səyyahı Övlia Çələbi orada 10200 ev, 70 camə məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükən olduğunu yazmışdır [10, s. 12].

Məhz bütün bu üstün cəhətlərini, xüsusilə hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir sıra hökmdarlar Naxçıvanı özlərinin mərkəzi şəhəri kimi seçmişlər. Hələ ilk orta əsrlər zamanı ərəblər bölgəni tutduqdan sonra özlərinin iqtisadi-təhsil Naxçıvan şəhərində yerləşdirməklə şəhəri hərbi-inzibati mərkəzə çevirmişdilər. Azərbaycan ərazisində müxtəlif vaxtlarda yaranmış bir sıra feodal dövlətlərin tərkibində olan bu ərazidə tariximizdə "Naxçıvanşahlıq" adı ilə tanınan feodal dövləti yaranmışdır. Naxçıvanşahlığın paytaxtı Naxçıvan şəhəri [22, s. 99; 23, s. 82] az sonra daha qüdrətli bir dövlətin – 1136-cı ildə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtına, eyni zamanda dövlətin ən mühüm elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi [8, s. 189-191]. XIII əsrin ortalarından Hülakülərin yaratdığı yeni inzibati ərazi bölgüsünə görə yaradılan "Naxçıvan tıməni"nin də mərkəzi Naxçıvan şəhəri olmuşdur [11, s. 16, 28, s. 51; 18, s. 23-24].

Naxçıvan şəhəri Səfəvilər dövründə (1501-1536-cı illər) mühüm inkişaf yolu keçmiş, ərazi osmanlılar tərəfindən tutulduqdan sonra 1724-cü ildə Naxçıvan şəhəri mərkəz olmaqla "Naxçıvan sənəği" inzibati ərazi bölgüsü yaradılmışdır [15]. Bölgənin ən inkişaf etmiş ticarət, iqtisadi, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri sonralar da öz qabaqcılığını saxlamış, 1747-1828-ci illərdə mövcud olan Naxçıvan xanlığının [7, s. 78; 9, s. 23] 1918-ci ilin noyabrında yaradılan və 1919-cu martınadək mövcud olan Araz-Türk Respublikasının paytaxtı olmuşdur [11]. Hazırda şəhər 9 fevral 1924-cü ildə yaradılan Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtıdır.

Qeyd olunan bu faktlar təsdiq edir ki, Naxçıvan şəhəri bütün dövrlərdə, xüsusilə islamlaşmadan sonra, islamın intibah dövründə həmişə Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış, ticarət-irşadçı cəhətdən keyfi inkişaf etmiş, Azərbaycan Atabəyləri, Hülakülər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər dövründə ölkənin inkişaf etmiş şəhərləri ilə bir sırada dayanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, zəngin təbiətə, gözəl və möhtəşəm memarlıq abidələrinə (türbələr, məscidlər, xanəqahlar, mədrəsələr, hamamlar, buxzanalar, müliki binalar və s.) malik olan Naxçıvan şəhərinin orta əsr müəllifləri obrazlı şəkildə "Naqşi-Cahan" ("Dünyanın bəzəyi") adlandırmışlar.

Orta əsrlər zamanı sənətkarlarımız tərəfindən Azərbaycanda memarlıq sahəsində çox zəngin bir mədəni irs yaradılmışdır. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvanda da yaranmış, bir qismi zamanənmiş-zədək salamat və ya yarımdəyişmiş vəziyyətdə qəlib çatan bu irsə keçən yüzillikdə, ateizm təbliğatına geniş meydan verilən sovet hakimiyyəti illərində biganə və öyüm münasibət bəslənmiş, hətta şəxsiyyətə pərəstisi illərində onların bir qismi qəsdən dağıdılmışdır. Bu abidələlər soyuq və laqeyd münasibət sonralar da, Sovet İttifaqının dağılmasınadək davam etdirilmişdir. Ancaq Azərbaycan 18 oktyabr 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpə etdikdən, "Dini etiqad azadlığı haqqında Qanun" qəbul edildikdən, xüsusilə ümmətimilli lider Heydər Əliyevin respublikada ikinci dəfə hakimiyyəti qaydısından sonra xalqımızın keçmiş mədəni irsinə münasibət dəyişmişdir. Beləliklə, tarix-mədəniyyət abidələri, o cümlədən memarlıq nümunələri, geniş mənada ümmümləşən mədəniyyətinə aid olan bütün abidələr lazımi dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu qayğının nəticəsi olaraq həmin abidələrin böyük bir qismi yüksək səviyyədə bərpa olunaraq xalqa qaytarılmış, ölkədə və beynəlxalq miqyasda geniş təbliğ olunmuşdur.

Bu baxımdan Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da çox böyük işlər görülmüşdür. Bu sirdən həyata keçirilən digər işlərə yanaşı ilk növbə

bədə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talbovun 6 dekabr 2005-ci ildə imzaladığı "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması üçün təşkilatı haqqında" Sərəncamdan [3] irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq Naxçıvan bölgəsində indiyədək qəlib çatan 1200-dən artıq tarix-mədəniyyət abidəsinin qeyd alınaraq pasportlaşdırılması xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Böyük bir qismi orta əsrlər dövrünə, başqa sözlə desək Azərbaycanda islamın qəbul edilməsindən sonrakı vaxtlara aid olan bu abidələr arasında "Naxçıvan abidələri ensiklopediyası" hazırlanaraq 2008-ci ildə Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr edilmişdir [14].

Yaranmış vaxtdan keçən müddət ərzində bu abidələrin əksəriyyəti təbii qüvvələr tərəfindən və başqa səbəblərdən aşınaraq məhv olmuş, zamanənmiş-zədək yarımdəyişmiş vəziyyətdə qəlib çatmışdır. Ona görə də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri qətiyyət qərarı ilə 60-dən artıq müxtəlif təyinatlı tarix-mədəniyyət abidəsi bərpa olunaraq əvvəlki görkəminə salınmış, onlara yeni həyat verilmiş, tədqiq və təbliği sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu abidələrin əksəriyyəti məscidlər, imamzadələr, xanəqahlar, türbələr və s. islamla sıx əlaqədar olan abidələrdir. Buna ən gözəl nümunə kimi Naxçıvan şəhərində Nuh peyğəmbərin VIII əsrdə inşa edilmiş, XII yüzillikdə bərpa olunmuş məzarüstü türbəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri Sərəncamı ilə bərpa olunaraq əvvəlki görkəminə qaytarılması göstərmək olar. Bu istiqamətdə işlər indi də sistemli şəkildə uğurla davam etdirilir. Qeyd etmək kifayətdir ki, təqə 2016-cı ildə Azərbaycan xalqının məşhurluq və şöhrət rəmzi olan Culfa rayonundakı Əlincaqalada, XII əsr Azərbaycan memarlığının təkrarlanmaz nümunələrindən sayılan Gülistan türbəsində, Şərur rayonunun Xanlıqlar (Parçı) kəndindəki imamzadəyə bərpa işləri başa çatdırılmış, Babək rayonunun Nehrəm kəndində möhtəşəm məscid inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmiş, Kəngərli bölgəsində XII-XIV yüzilliklərdə aid Qarabağlar Turba Kompleksində, Şərur rayonunun Yengicə kəndindəki hamamda bərpa işləri başlanmışdır. Həminçin son illərdə muxtar respublikada bir sıra yaşayış məskənlərində möhtəşəm islam memarlığı abidələri, xüsusilə məscidlər inşa edilərək əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Bütün bunlar isə dünyamızın müxtəlif yerlərindən, o cümlədən müsəlman ölkələrindən muxtar respublikaya gələn alimlərin, turistlərin, dövlət nümayəndələrinin və başqa insanların diqqətindən yayınmır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası, həminçin onun paytaxtı Naxçıvan şəhərində zamanənmiş-zədək bir sıra möhtəşəm memarlıq abidələri – türbələr, məscidlər, buxzanalar, körpülər, məscidlər, mədrəsələr və s. qəlib çatmışdır. Əsaslı çox qədim zamanlara söykənən Naxçıvan mədəniyyəti orta əsrlər zamanı, xüsusilə müsəlman intibah dövründə daha da inkişaf etmiş, burada Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından biri olan Naxçıvan məktəbi yaranmış, bu məktəb memarlığı tariximizdə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanı kimi görkəmli memar bəxş etmişdir. Əcəmi Naxçıvanının Naxçıvan şəhərində ucaldığı Möminə xatın, Yusif Küseyir oğlu türbələri, Qoşa minaralı başta, Came məscidi, Hökumət evi və s. Azərbaycan memarlığının möhtəşəm nümunələri olmaqla yanaşı, həm də islam mədəniyyətinin çox gözəl örnəklərindədir. Bəzi oxşar cəhətlərinə əsasən Əcəmi yaradıcılığına aid edilən Nuh türbəsinin də daxil olduğu Naxçıvan memarlığı məktəbi nainki Azərbaycan, hətta ətəf ölkələrin də memarlığına böyük təsir göstərmiş, Yaxın Şərqi bir sıra memarları Əcəmi Naxçıvanı sənətdən bəhrələnmişlər. Hatta görkəmli türk memarı Sina Sultən Süleyman Qanuninin Azərbaycanca 1535-ci il yürüdü zəmani mühəndis kimi orduyun tərkibində Naxçıvanda olarkən Əcəmi yadigarlarını görmüş və bu abidələrin təsiri Sina yaradıcılığında özünü daima göstərmişdir [20, s. 16].

13007

Əməli Naxçıvanıdan sonra Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub bir çox memarlar, o cümlədən Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani, Xacə Cəmaləddin, Şeyx Cühhannəh oğlu və başqaları kimi görkəmli sənətkarlar yetişmişdir. Onlar Naxçıvan bölgəsində çoxlu memarlıq nümunələri, o cümlədən Qarabağlar kəndində memarlıq kompleksini, Culfə bölgəsində Əlincaçay xanəqahı, Ordubad rayonunun Dərkində kəndində türbə, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində buxzana, Ordubad rayonunun Aza, Culfə rayonunun Qazançı, Ləkətağ kəndlərində körpü, Naxçıvan şəhərində, Babək rayonunun Nəhrəm və Şorur bölgəsinin Parçı (hazırda Xanlıqlar kəndinə birləşmişdir) kəndlərində imamzadə və s. kimi yüzlərlə abidələr yaratmışlar.

XX yüzilliyin böyük bir hissəsini təşkil edən sovet hakimiyyəti illərində bu qəbilə-dən olan abidələr inşa edilməyə də müstəqillik illərində Azərbaycan və islam mədəniyyəti nümunələrinin bərpası və inşasına geniş yer verilmişdir. Təkcə Naxçıvan şəhərində Məminə xatın türbəsi, İmamzadə kompleksi, Miryaqub xanəqahı, Buxzana, Xan Sarayı, Xan Sarayının yardımcı binası, Şəhər Cəme məscidi, Pirqəmiş məscidi, Zaviyə-mədrəsə kompleksi və s. bərpa olunmuş, Kazım Qarabəkir paşa və Həzrəti Zəhra məscidləri tikilib əhalinin istifadəsinə verilməmişdir.

Sadalanan bütün bu və digər abidələr Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu qayğının nəticəsində həmin abidələrin bərpası, tədqiqi sahəsində mühüm işlər görülmüş və görülməkdədir. Məhz bütün bunlara və sadələməmiş digər səbəblərə görə İslam Əməkdaşlığı Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin 2009-cu ilin oktyabr ayında Bakı şəhərində keçirilən VI konfransında Naxçıvan Muxtar Respublikasının paytaxtı Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunması ilə əlaqədar qərar qəbul edilməsi təbii görünür.

Şübhəsiz ki, belə bir mühüm, şərfəli və məsuliyyətli qərar heç də birdən-birə, göydən düşmə şəkildə qəbul edilməmişdir. Bu qərarın qəbul olunmasında Naxçıvan şəhərində, bütövlükdə muxtar respublikada iyirmi ildən bəri aparılan məqsədyönlü işlər, xüsusilə geniş miqyaslı abadlıq və quruculuq işləri, milli və dini dəyərlərə hörmət və ehtiram, yüksək dövlət qayğısı sayəsində onların qorunması, inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan, eyni zamanda islam mədəniyyətinə mənsub abidələrin bərpası, qorunub saxlanması, bu işlərin yüksək səviyyədə təbliği, beynəlxalq ictimaiyyəti çətdirilməsi xüsusi rol oynamışdır. Fikrimizcə, bu qərarın qəbul edilməsində Naxçıvana gələn cənəbi qonaqların, xüsusilə müsəlman ölkələrindən gələn dövlət xadimlərinin, turistlərin, ümumiyyətlə şəhərimizin qonaqlarının Naxçıvanda aparılan işləri yerindəcə görməsi, tanış olması və qiymətləndirməsi də öz bəhrəsini vermişdir.

Məlumdur ki, İslam Ölkələri Elm, Təhsil və Mədəniyyət Təşkilatının (İSESKO) təklifi ilə İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin 2004-cü il dekabrın 15-17-də Əlcəzairdə keçirilmiş IV konfransında təsdiqlənmiş "İslam Mədəniyyətinin Paytaxtları" proqramına əsasən hər hansı bir şəhərin İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunması üçün həmin keyfiyyətlər paytaxt ölkə və region səviyyəsində mühüm tarixi keçmişə, islam və başqə mədəniyyətində elm, incəsənət, ədəbiyyat sahəsində töhfələrə, elmi tədqiqat, arxeoloji təhsil mərkəzlərinə, fərdi və kollektiv şəkildə mədəni tədbirlər təşkil edən mədəni qurumlara malik olmalıdır. İnanırıq ki, sadalanan bütün bu əlamətləri özündə birləşdirən, öz qədimliyi və müasirliyi ilə bütün bu qayda və prinsiplərə cavab verən, dini, milli və etnik tolerantlıq əməlləri ilə seçilən, həmçinin artıq bir sıra beynəlxalq miqyaslı möhtəşəm tədbirlərə ev sahibliyi edən və bu sahədə böyük təcrübə qazanan Naxçıvan şəhəri 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin

Paytaxtı kimi orada keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin yüksək səviyyədə gerçəkləşməsinə nail olacaqdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi və mədəni həyatında çox böyük əhəmiyyəti olan bu tədbirlərin keçirilməsi münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2 iyun 2016-cı ildə "Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında" Sərəncam imzalamışdır [2]. Sərəncamın preambula hissəsində qeyd olunur ki, "həmin qərar sivilizasiyalararası dialoq mühüm töhfələr verən Azərbaycandan və qədim diyarındakı zəngin mədəni-mənəvi irsə yüksək qiymətlin təzahürüdür. Tarixən Yaxın və Orta Şərqi zəmətli şəhərlərdən biri kimi Naxçıvan bütün böyük keçmiş ərzində islam mədəniyyətinin çoxəsrlik nailiyyətlərindən layiqincə qorunub yaşadılmasında özünəməxsus rol oynamışdır".

Şübhəsiz ki, ölkə başçısı İlham Əliyev cənablarının imzaladığı bu Sərəncam 2018-ci ildə islam mədəniyyətinin paytaxtına çevriləcək Naxçıvan şəhərində, bütövlükdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində son illərdə geniş meydan verilən milli-mənəvi dəyərlərin, əsrlərdən bəri qorunub yaşadılan və yüksək dövlət qayğısı ilə əhatə olunan islami dəyərlərin, islam mədəniyyəti abidələrinin qorunub saxlanması, bərpası, inkişaf etdirilməsi və təbliği sahəsində aparılan işlərin daha yüksək səviyyəyə çətdirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Sərəncamla Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun sədrliyi ilə yaradılan Təşkilat Komitəsinin 25 noyabr 2016-cı ildə ilk iclası keçirilmişdir. İclasda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri, Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış Təşkilat Komitəsinin sədri Vasif Talibov çıxış edərək Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan olunması dair qəbul olunan qərar haqqında demişdir: "Bu qərar əsaslıdır. Ona görə ki, Azərbaycandan 5 min illik tarixə malik qədim şəhəri olan Naxçıvan islam mədəniyyəti nümunələri ilə zəngindir və başqə sivilizasiyasına dəyərləli töhfələr vermişdir" [17].

Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri çıxışında bu möhtəşəm tədbirlə əlaqədar qarşıda duran vəzifələrdən bəhs edərək bir sıra məsələlərə yanaşaraq muxtar respublikanın türk-islam mədəniyyəti nümunələri, dini abidələrlə zəngin olduğunu, bu abidələrin təndiməsi ilə bağlı onlardan bəzilərini İSESKO-nun siyahısına salınması istiqamətində iş aparılmasını, Loqotipin hazırlanması, muxtar respublikanın dini abidələri, məscid və ziyarətəgahları haqqında kitablar nəşr olunmasının nəzərdə tutulduğunu da vurğulamışdır. Artıq bu istiqamətdə bir sıra işlər görülməyə başlamışdır. Ali Məclis Sədriinin tapşırıqlarına əsasən keçən müddət ərzində bu möhtəşəm tədbirin Loqotipi hazırlanmış və qəbul olunmuşdur. "İslamda müdrik kəlamlar" və "Naxçıvanın: türk-islam mədəniyyəti abidələri" kitabları hazırlanmışdır. Həmçinin 2017-ci il iyul ayının 7-8-də Naxçıvan şəhərində "Naxçıvanın Türk-İslam mədəniyyəti abidələri: tarixdə və günümüzdə" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Qarşıda duran vəzifələrin müəyyən bir hissəsinin yerinə yetirilməsi alimlərin, xüsusilə tarixçilərin üzərinə düşür. Ona görə də bütün Azərbaycan alimləri, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayan və çalışan tədqiqatçılar, həmçinin adı təşkilatların nümayəndələri qarşıda duran vəzifələrin icrası və uğurlu həllinə nail olmaq üçün səy və çalışmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. "2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2017, 11 yanvar.
2. "Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz, 2016, 3 iyun.
3. "Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında" Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı. Rəsmi sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 172-176.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c. Bakı: Elm, 1998, 596 s.
5. Babayev S. Səyyahlar Naxçıvan haqqında. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (Tarixi очерklər). Bakı: ADPU, 1996, s. 42-55.
6. Baxşəliyeva G. Orta əsrlər arab mənbələrində Naxçıvan haqqında məlumatlar. Nuh reyğəmbər: Dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprel 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi, 2010, s. 214-219.
7. Budaqova S. Naxçıvan diyarının siyasi tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 112 s.
8. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1984, 268 s.
9. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Azərnaşr, 1996, 106 s.
10. Evliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı: Azərnaşr, 1997, 92 s.
11. Hacıyev İ. Araz-Türk Respublikası. Qarapaqlar. Aylıq elmi-kütləvi dərgi. № 1(100), yanvar-iyun, 2016, s. 19-21.
12. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
13. Məmmədov R. Yaxın Şərqi və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 4, s. 11-22.
14. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 521 s.
15. Naxçıvan sənəcinin müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.
16. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
17. Naxçıvan şəhərinin 2018-ci il üçün İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi ilə əlaqədar yaradılmış Təşkilat Komitəsinin ilk iclası keçirilmişdir. "Şərq qapısı" qəz., 2016, 26 noyabr.
18. Pirişev V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
19. Səfəri F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Nurlan, 2003, 392 s.
20. Səfəri H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 216 s.
21. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnaşr, 1993, 157 s.
22. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən moqollaradək (VII-XII). Bakı: Elm, 2005, 152 s.
23. Vəlixanlı N. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 180 s.
24. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 480 s.

25. Gürkan A. İslam kultürünün Qərbi mədəniləşməsi. Ankara: Nur yayınları, 396 s.
26. Алескерзаде А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
27. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III, Баку: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 216 c.
28. Казвини Х. "Нузхат ал-кулуб". Перевод с английского З.М.Бунятова, перевод с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983, с. 37-65.

Фахредин Сафарли

ГОРОД НАХЧЫВАН – СТОЛИЦА ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА 2018 ГОД

В статье говорится о городе Нахчыван, избранном Столицей Исламской Культуры на 2018 г. Отмечается, что принятие постановления об этом в 2009 г. не случайно. Город Нахчыван исторически прошел долгий путь развития, в средние века он являлся одним из центров исламского возрождения. Здесь были созданы великоленные образцы исламской культуры. В настоящее время все эти памятники находятся под защитой государства. В статье также даются сведения об Организационном Комитете, созданном по указу Президента Азербайджанской Республики для проведения этого грандиозного мероприятия, о первом заседании Оргкомитета и принятых им мерах.

Ключевые слова: *Нахчыван, исламская культура, столица, указ, Молние ханун.*

Фахрэддин Сафарли

THE CITY OF NAKHCIVAN AS THE ISLAMIC CULTURE CAPITAL FOR 2018

The paper refers to the city of Nakhchivan, elected the Capital of Islamic Culture for 2018. It is noted that the adoption of a resolution on this in 2009 is not accidental. The city of Nakhchivan has historically passed a long way of development, in the Middle Ages it was one of the centers of Islamic revival. Great examples of Islamic culture were created here. Currently, all these monuments are under the protection of the state. The article also provides information on the Organizing Committee established by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan for this grandiose event, about the first meeting of the Organizing Committee and the measures it has taken.

Keywords: *Nakhchivan, Islamic culture, capital, order, Molnie khatun.*